

Analyzing the Future of Salafi, Wahhabi and Takfiri Political Islam in Saudi Arabia

Yousef KhanMohammadi*

Ph.D. in Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, yemami54@atu.ac.ir

Mohammad Bagher Khorramshad

Professor of Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
mb.khorramshad@gmail.com

Abstract

Objective: Political Islam is a phenomenon which influences the global politics, security and culture. Whatever the fate of the political Islam is, it will affect politics, security and culture in the international arena, especially in the Islamic countries of West Asia and North Africa, including Saudi Arabia. Considering this issue, the aim of the present research is to identify the events, trends and drivers affecting Salafi-Wahhabi Islam and draw a perspective of its possible futures. The research seeks to find an answer to the question how the future of political Islam will be in Saudi Arabia in the horizon of 2030.

Method: With the use of the methods of trend analysis, two-stage Delphi and expert panel, the most important trends governing Salafi-Wahhabi political Islam in Saudi Arabia were identified and the key driving forces were determined.

Results: The findings of the research shows that the four drivers of "social and identity crises", "intensification of the dependence of the political environment and openness of the social cultural environment", "relationship with America", and "the end of internal conflicts in favor of Muhammad bin Salman", are among the highest consensus and importance among experts and they determine the future of Salafi-Wahhabi political Islam in Saudi Arabia.

Conclusion: It seems that in the future, with the divergence between the House of Saud and the House of Sheikhs, there will be a need for a diverse economy, including religious and non-religious tourism and advances in communication technologies, the concentration of Sharia in the political sphere of Saudi Arabia, the reduction, the increase in the demand for democracy, the increase and the status of Salafi Islam, Wahhabi and Takfiri will be marginalized further.

Keywords: Political Islam, Salafi-Wahhabi, Takfiri Islam, Futures Studies.

Article type: Research

* Received on 30 August, 2022 Accepted on 3 November, 2022

Cite this article: KhanMohammadi & Khorramshad (2022) Analyzing the Future of Salafi, Wahhabi and Takfiri Political Islam in Saudi Arabia, Fall 2022, Vol.11, NO.3, 1-24.

DOI: 10.30479/psiw.2022.17789.3148

© The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University.

Corresponding Author: Yousef KhanMohammadi

E-mail: yemami54@atu.ac.ir

واکاوی آینده اسلام سیاسی سلفی، وهابی و تکفیری در عربستان سعودی

یوسف خان محمدی*

دکتری علوم سیاسی، تهران، yemami54@atu.ac.ir

محمدباقر خرمشاد

استاد علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، mb.khorramshad@gmail.com

چکیده

هدف: اسلام سیاسی، پدیده‌ای مؤثر بر سیاست، امنیت و فرهنگ جهانی است. هر سرنوشتی که اسلام سیاسی پیدا کند، بر عرصه سیاست، امنیت و فرهنگ در عرصه بین‌الملل به‌ویژه در کشورهای اسلامی منطقه آسیای غربی و شمال آفریقا؛ از جمله عربستان، تأثیر خواهد گذاشت. با توجه به این مسئله، هدف پژوهش، شناسایی رویدادها، روندها و پیشران‌های مؤثر بر اسلام سلفی، وهابی و تکفیری و ترسیم دورنمایی از آینده‌های احتمالی آن است. پژوهش در پی یافتن جوابی به این سؤال است که آینده اسلام سیاسی در عربستان سعودی در افق ۲۰۳۰ میلادی و چگونه است.

روش: با روش‌های تحلیل روند، دلفی دومرحله‌ای و پانل خبرگان، مهم‌ترین روندهای حاکم بر اسلام سیاسی سلفی، وهابی تکفیری در عربستان، شناسایی و نیروهای پیشران کلیدی تعیین گردید.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان داد که چهار پیشران «بحران‌های اجتماعی و هویتی»، «تشدید بستگی فضای سیاسی و بازشدگی فضای فرهنگی اجتماعی»، «رابطه با آمریکا»، و «پایان درگیری‌های داخلی به نفع محمد بن سلمان»، از بالاترین اجماع و اهمیت در بین صاحب‌نظران برخوردار است و آینده اسلام سیاسی سلفی - وهابی و تکفیری در عربستان را رقم می‌زنند.

نتایج: به‌نظر می‌رسد در آینده، با واگرایی بین آل سعود و آل‌الشیخ، نیاز به اقتصاد متنوع؛ از جمله مبتنی بر گردشگری مذهبی، غیرمذهبی و پیشرفت‌های فناوری‌های ارتباطاتی، غلظت شریعت در سپهر سیاسی عربستان، کاهش، مطالبه دموکراسی، افزایش و جایگاه اسلام سلفی، وهابی و تکفیری هرچه بیشتر به حاشیه خواهد رفت.

واژگان کلیدی: اسلام سیاسی، اسلام سلفی - وهابی، تکفیری، آینده‌پژوهی.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۶/۸ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۸/۱۲

استناد: خان محمدی و خرمشاد (۱۴۰۱)، واکاوی آینده اسلام سیاسی سلفی، وهابی و تکفیری در عربستان سعودی، تابستان ۱۴۰۱، دوره ۱۱، شماره ۳، پیاپی ۴۳: ۱-۲۴.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) حق مؤلف ©

مقدمه

عصر جدید اسلام سیاسی در جهان، با سرنگونی حکومت محمدرضا شاه و برپایی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹-۱۹۸۷م آغاز شد (اسپوزیتو، سان و وول: ۳۴) و در پهنه وسیعی از کشورها و ملت‌های اسلامی اثر گذاشت؛ برخی جنبش‌ها پدید آمدند. برخی فعال و برخی رادیکالیزه شدند (اسپوزیتو ج، ۱۳۸۲: ۵۴-۱۳). عربستان نیز در همسایگی ایران، متأثر از این رویداد بود. از این‌رو حاکمان سرزمین وحی برای داعیه‌داری در بین مسلمانان، به ظواهر دینی توجه بیشتری کردند. عربستان همچنین برای گسترش تفکر وهابی، سرمایه‌گذاری وسیعی انجام داد و در همکاری با امریکا در برابر شوروی، سوق دادن جهادی‌های شمال آفریقا و غرب آسیا به افغانستان و گسترش مدارس وهابی در پاکستان، پایه‌های عمل و تفکر ستیزه‌جویی را تقویت کرد. با فروپاشی شوروی، اسلام سیاسی به‌عنوان ایدئولوژی جایگزین مورد توجه قرار گرفت و جهادی‌ها به رهبری اسامه بن لادن نیز در تشکّل القاعده اعلام موجودیت کردند. پدید آمدن حکومت طالبان در افغانستان، واقعه یازده سپتامبر ۲۰۰۱ م، حملات امریکا و ناتو به افغانستان و عراق و سرنگونی حکومت طالبان و صدام، تحولات مهمی در سال‌های بعد از جنگ سرد بودند تا این‌که تحولاتی سریع و پیچیده در دهه اخیر در غرب آسیا و شمال آفریقا رخ داد که با عناوین مختلفی توصیف شد: از بهار عربی و بیداری اسلامی تا بیداری انسانی و زمستان عربی. این تحولات در عربستان، با جبرانی‌های اقتصادی، سرکوب نظام‌مند و برخی ترمیم‌های سیاسی - اجتماعی کوچک مهار شد. حال، با قدرت گرفتن بن سلمان، ولیعهد سعودی که خصومت آشکاری با ایران دارد و از سویی میدان دادن به جریان‌های غیردینی و پیگیری سند توسعه‌ای ۲۰۳۰، سؤالاتی درخصوص آینده وهابیت سیاسی پدید آمده است. اهمیت موضوع در رقیب یا دشمن بودن اسلام سیاسی وهابی، تکفیری، سعودی در برابر اسلام سیاسی شیعی، ولایی است که کاوش در تطوّر اسلام وهابی، نیروهای پیشران و سرنوشت و آینده‌های احتمالی آن در عربستان را برای محققان ایرانی ضروری می‌سازد. از این‌رو، به‌طور مشخص مسئله تحقیق این است که آینده اسلام سیاسی سلفی، وهابی و تکفیری، به چه سمت و سویی می‌رود؟ سؤال اساسی پژوهش این است که نیروهای پیشران آینده اسلام سیاسی سلفی - وهابی - تکفیری در عربستان سعودی در افق ۲۰۳۰ میلادی، رویدادها و روندهای مؤثر بر آن کدامند؟

۱. چارچوب مفهومی و پیشینه پژوهش

۱-۱. چارچوب مفهومی^۱

در استفاده از شیوه‌های آینده‌پژوهی برای پژوهش، با توجه به اکتشافی و تفسیری بودن روش‌ها، نظریه یا چارچوب نظری^۲ معمولاً در نظر گرفته نمی‌شود یا حتی غیرممکن عنوان می‌شود؛ اما برخی با تقسیم روند آینده‌پژوهی به دو بخش اکتشافی و هنجاری معتقدند: استفاده از چارچوب نظری در مرحله اکتشافی، ممکن است اما محدودیت‌زاست؛ ولی در مرحله هنجاری، سناریوسازی و تجویز، از چارچوب نظری می‌توان بهره برد. به عبارتی در مطالعات کیفی - تفسیری، از چارچوب نظری استفاده نمی‌شود؛ ولی پژوهشگر با ذهن نظری به توصیف و تفسیر می‌پردازد (موسوی‌نیا، ۱۳۹۸: ۱۵۶). چارچوب نظری در پژوهش‌های قیاسی و فرضیه‌آزما (میرزایی، ۱۳۹۰: ۱۶۲) بکار می‌رود؛ در حالی‌که در آینده‌پژوهی، محقق در پی کشف است و در پی آزمون فرضیه خاص یا بکارگیری چارچوب نظری پیشینی نیست. از این رو، تحقیق حاضر به‌عنوان پژوهشی اکتشافی، غیرهنجاری و غیرتجویزی، چارچوب نظری در نظر نگرفته؛ ولی «اسلام سیاسی» را به‌عنوان چارچوب مفهومی استخدام کرده است.

اسلام سیاسی

به‌لحاظ ذاتی در اسلام، بین دین و سیاست و یا دین و دولت جدایی وجود ندارد (مک‌لین، ۲۰۰۰: ۲۵۲). پیدایی اسلام با دعوت به برقراری حکومت بوده است و طرح اسلام سیاسی وجهی ندارد؛ اما چون در دنیای مسیحی غرب، کلیسا را از دولت و سیاست را از دیانت جدا کرده‌اند، اسلام فعال کنونی را هم که به سیاست و حکومت توجه دارد، اسلام سیاسی نام نهاده‌اند. در جهان عرب، دو واژه «الاسلامیه» و «الاسلامویه» برای توصیف اسلام‌گرایی بکار می‌رود. الاسلامیه، دلالت بر جریان فکری - سیاسی دارد؛ ولی الاسلامویه، بیشتر ناظر بر عمل سیاسی است (ابراهیم علی، ۱۹۹۹: ۳۲-۳۳). اسلام سیاسی، برخلاف بنیادگرایی و سنت‌گرایی، در صدد نفی کامل مدرنیته و دستاوردهای آن نیست؛ بلکه می‌کوشد تا نشان دهد، اسلام با مقتضیات عصر سازگاری دارد. اسلام سیاسی، در پاسخ به مشکلات پیش‌روی مسلمانان، علاوه بر رجوع به «خود مسلمان»، از «دیگری غیرمسلمان» نیز بهره می‌برد (نصر، ۱۳۷۴: ۱۸۰-۱۷۹). اسلام‌گرایان سیاسی، عمدتاً جنبه‌های سکولار و فرهنگی غرب را نفی و از دستاوردهای علمی و فنی استقبال می‌کنند (حسینی زاده م، ۱۳۹۵: ۱۸).

1. Conceptual Framework

2. Theoretical Framework

گونه‌های اسلام سیاسی

اندیشمندان اسلامی و غربی، تقسیم‌بندی‌های تا حدودی مشابه از طیف‌های منتسب به اسلام سیاسی دارند که اولین آن، تقسیم‌بندی به دو شاخه اصلی شیعه و سنی است (قادری، ۱۳۸۹). شیعه و سنی هم با توجه به میزان اهمیت دادن به عقل و نقل و یا اخباری‌گری و اصولی‌گری، تقسیم‌بندی می‌شوند. کنش مسلمانان، متأثر از این گرایش‌هاست که در تعامل با عنصر بیرونی استعمار، غرب و جهان مدرن، وقتی اسلام سیاسی خوانده می‌شوند، به شاخه‌هایی؛ چون بنیادگرایی^۱، رادیکالیسم^۲ (افراط‌گرایی)، اصول‌گرایی، میان‌گرایی‌سازشی و سازشی غرب‌گرایانه دسته‌بندی می‌شوند؛ البته بار معنایی واژگان بنیادگرایی، اصول‌گرایی، رادیکالیسم، اسلام‌گرایی و اسلام سیاسی یکسان نیست (بهروزلک، ۱۳۸۵: ۱۴۸) بنیادگرایی و رادیکالیسم در زمینه فرهنگ غربی، بار معنایی کاملاً منفی دارند؛ اما بار منفی اسلام سیاسی و اسلام‌گرایی کمتر است (بابی‌اس، ۱۳۹۱: ۲۹-۱۲). برخلاف اصطلاحات اسلام سیاسی و اسلام‌گرایی، مفاهیمی چون بنیادگرایی و رادیکالیسم، بیانگر کلیت ماهیت حرکت اسلامی معاصر نبوده و جامع نیستند (فولر، ۲۰۰۲: ۵۱). موثقی، بنیادگرایی را در برابر رادیکالیسم اسلامی بکار برده است. جریان رادیکالیسم از نظر وی، جریان عقل‌گرا را در بر می‌گیرد و صفتی است که برای توصیف کنش سیاسی و در مواردی برای توصیف یک تفکر به کار رفته است. از این جهت، برای هر تفکری می‌توان در عمل، گرایش معتدل و رادیکال را بر اساس چگونگی کنش سیاسی طرفداران آن اندیشه، مطرح نمود (موثقی، ۱۳۷۴: ۹۳-۱۱۰). از منظر کنشگری درون‌دینی نیز حمید صالحی (۱۳۹۱)، از سه گونه انقلابی - شیعی، سلفی و اخوانی به موضوع پرداخته است. دوران و ایلماز^۳ چهار دسته: انقلابی - شیعی ایران، سلفی - وهابی عربستان، میانه‌رو ترکیه و مدل در حال ظهور مصر را (در دوره برآمدن اخوان به عرصه سیاسی در مصر) به‌عنوان گونه‌های اسلام سیاسی مطرح می‌کنند؛ البته آن‌ها در نهایت بر سه مدل ایرانی، ترکیه‌ای و سعودی متفق‌القول‌اند (دوران و ییلماز، ۲۰۱۳).

در مجموع، می‌توان سه نوع اسلام سیاسی اصلی را برشمرد:

- الف. ایرانی - شیعی - ولایی
- ب. اخوانی - شبه لیبرال (ترکیه - تونس - مصر - قطر)
- ج. سلفی - وهابی - تکفیری

---

1. Fundamentalism
2. Radicalism
3. Duran and Yilmaz

اسلام سیاسی سلفی، وهابی، تکفیری

ریشه وهابی‌ها و تکفیری‌های سلفی، به قرن چهارم هجری و افکار احمد بن حنبل بازمی‌گردد. آن‌ها مدعی پیروی از سلف صالح - صحابه پیامبر و تابعین و تابعین تابعین - در اعتقادات، اعمال و رفتار هستند. با این نگاه، برخی از سلفی‌های تند، امور رایج شده در زمان‌های بعدی؛ مانند جشن مبعث و میلاد پیامبر را بدعت و مخالف موحد بودن می‌دانند و با آن‌ها مخالفت می‌کنند (فرمانیان، ۱۳۹۵: ۱۳). پس از درگذشت احمد حنبل، کسی «سلف» و «سلفیه» را به‌عنوان مذهب تلقی نمی‌کرده است؛ تا زمانی که محمد بن تیمیه، شعار خود را دعوت به شیوه «سلف» مطرح کرد (سبحانی تبریزی، ۱۳۹۱). ابن تیمیه که در (اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم ه.ق) در زمان پایانی خلافت عباسیان می‌زیسته است؛ هرچند انحطاط روحی و اخلاقی مسلمانان را در سقوط عباسیان مؤثر قلمداد می‌کرد، اما کشته شدن خلیفه عباسی را ناشی از هم‌دستی وزیر شیعی با مهاجمان مغول می‌دانست و از این رو، کینه شدیدی از شیعیان به دل می‌گیرد. او حتی مسلمان شدن افراد قوم مغول را نمی‌پذیرد (ژانین و کالمی، ۲۰۰۸: ۷۹). پس از درگذشت ابن تیمیه، دعوت به پیروی از اهل حدیث از رونق افتاد تا اینکه توسط «محمد بن عبدالوهاب» (م ۱۲۰۷ق)، در قرن سیزدهم هجری قمری در سرزمین خلافت عثمانی و در سرزمین نجد که فاقد علمای برجسته بود، احیا گردید. اتحاد محمد بن عبدالوهاب با قبیله آل سعود و حمایت انگلیسی‌ها، قلمرو سعودی‌ها را از نجد به سرزمین حجاز گسترش داد. سلفی‌گری وهابی، با راه‌اندازی موجی از تندروی و سخت‌گیری، به تدریج به تکفیر دیگر مسلمانان روی آورد یا آن‌ها را اهل بدعت خواند. وهابیون، مدعی بودند که اسلام ناب در اختیار سلف بوده و فهم آنان از کتاب و سنت، برای مسلمانان خلف، حجت است و هرکس از آن عدول کند، یا بدعت‌گذار یا خارج از دایره دین اسلام است (شهیدی، ۱۳۹۲). فروپاشی خلافت عثمانی در پایان جنگ جهانی اول، شبه جزیره عربستان را به مأمنی برای سلفیت تکفیری - وهابی تبدیل کرد. سعودی‌ها، با توجه به وجود مکه و مدینه، به‌عنوان اماکن مقدس مسلمانان و خاستگاه وحی و همچنین قدرت مالی نفتی، خود را از نظر سیاسی نیز قبله جهان اسلام تلقی می‌کنند. از این رو، برای نحله‌های دیگر دینی و سیاسی بجز وهابیت، اصلیتی نمی‌دانند. این نگاه رقابتی - مقابله‌ای، در قبال شیعیان شدیدتر است. برای دسته‌بندی جریان‌های سلفی دو منظر وجود دارد: نگرشی و رفتاری. جریان سلفی، برحسب میزان موافقت یا مخالفت با نگرش‌های فقهی، فلسفی، کلامی و مذهبی دیگر مسلمانان، به دو دسته تقسیم می‌شوند: تقریبی و تکفیری. گروه‌های سلفی، همچنین برای هدف برپایی جامعه اصیل اسلامی، راهبردهای مختلفی را پی می‌گیرند که از این منظر، آن‌ها را می‌توان در سه دسته سیاسی، جهادی و تبلیغی جای داد. برخی (غریب رضا، ۱۳۸۹) دسته‌های سلفی علمی (حکومتی)، اصلاحی، جهادی و برخی دیگر، سلفی تکفیری و اراهابی را جداگانه مطرح می‌کنند.

تکفیری‌ها، با توجه به نمود بیرونی و عملی، در دو گروه جای می‌گیرند: الف) سلفی، وهابی، تکفیری: اصلی‌ترین جریانی است که ماهیت تکفیری و رویکرد اعتقادی دارد. آنچه برای این جریان اهمیت دارد، وجوب اطاعت از حاکم کشور اسلامی است. دغدغه آن‌ها، اجرای شریعت در سطح فردی است و رسالتشان را تنزیه و تصفیه اعتقادی مسلمانان می‌دانند.

ب) سلفی تکفیری، اרהابی: گروه‌های سلفی، متأثر از نگرش وهابی یا دیوبندی که به تکفیر جامعه مسلمانان می‌پردازند و به رویکرد جهادی برای زدودن ارتداد در میان مسلمانان باور دارند، سلفی‌های تکفیری جهادی اרהابی به‌شمار می‌روند. برخلاف «سلفی جهادی» که دولت‌ها را به علت اجرا نکردن شریعت و وابستگی به غرب تکفیر می‌کنند، سلفی‌های تکفیری اרהابی، جوامع مسلمان را به علت کاستی در اعتقادات، تکفیر می‌کنند و علیه آنان به اרהاب و ترور دست می‌زنند. در این میان، گروه داعش نیز هرچند ریشه‌های سلفی جهادی دارد، به‌علت پیرنگ بودن گرایش‌های تکفیری در آن، گروهی تکفیری جهادی اרהابی است. گروه‌های افراطی دیگری نیز که گرایش تکفیری و کنش خشونت‌آمیز دارند، اما وابسته به مکتب سلفی «دیوبندی» هستند؛ در قالب سلفی تکفیری اרהابی قرار دارند (آدمی و مرادی، ۱۳۹۴: ۶۸-۴۱).

هرچند حکومت کوتاه‌مدت طالبان در افغانستان، نمونه‌ای از اسلام سیاسی تکفیری و قابل مطالعه است؛ اما عربستان سعودی، نماد و نمونه بارز اسلام سیاسی سلفی، وهابی و تکفیری است. نقاط قوت دهنده اسلام سیاسی مدل سعودی؛ شامل ارتباطات فراملی وهابی، مشروعیت فرقه‌ای آن، قدرت مالی و حمایت سیاسی و نظامی غرب است. ادعای عربستان در خصوص تولید حرمین شریفین و درآمد فراوان از نفت، نه تنها کاربست یک سیاست فراملی را آسان می‌کند؛ بلکه به عربستان، اجازه چالش با ایران، حزب‌الله لبنان و القاعده، در رقابت برای ارائه نسخه «واقعی» از اسلام را می‌دهد. باین‌حال، نقاط ضعف اسلام سیاسی، مدل سعودی را می‌توان شامل: محدودیت‌های استبدادی و محافظه‌کارانه، نگرش ضد‌مشارکتی، حمایت از تروریسم و تفسیر انحصاری از دین دانست (پوراحمدی میبیدی و ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۳۰-۲۸).

۲. پیشینه پژوهش

درباره اسلام سیاسی با عناوین مختلف؛ از جمله جنبش‌های اسلامی و غیره، کتاب‌ها و مقالات بسیاری در دسترس است؛ اما در خصوص آینده اسلام سیاسی سلفی، وهابی و تکفیری در عربستان سعودی که با بهره‌گیری از روش‌های آینده‌پژوهی تحقیق شده باشد، موارد زیادی موجود نیست؛ با این حال در پژوهش‌های صورت گرفته در خصوص آینده اسلام سیاسی، به‌صورت کلی و اسلام وهابی - سعودی، وجوه مشترک وجود دارد.

یکی از این آثار، از «اولیور روی»^۱ (۱۹۴۴) با عنوان «شکست اسلام سیاسی»^۲ است که استدلال کرده است؛ گروه‌بندی‌های دوباره اسلام‌گرایان و گرویدن به دین خالص و فاصله فزاینده آن‌ها، از سیاست جهان واقعی، باور به شکست اسلام سیاسی را تقویت می‌کند. نتیجه‌گیری روی آن است که اسلام‌گرایی، ناخواسته «جامعه را به سوی غیرمذهبی شدن و سکولاریسم می‌کشاند؛ زیرا راهی که اسلام‌گرایی در پیش می‌گیرد، سرانجام به سیاست مطلق [عرفی] می‌انجامد» (روا، ۱۳۷۸: ۱۱۲).

یکی دیگر از مشهورترین آثاری که درباره آینده اسلام سیاسی^۳ نوشته شده، از آن گراهام فولر^۴ (۲۰۰۲م) است. او با تجزیه و تحلیل نمونه‌های اسلام سیاسی، درنهایت به الگو و موفق شدن نمونه ترکیه خوش‌بین است که اسلام‌گرایان در حکومتی لائیک، با روش پارلمانی توانسته‌اند به تدریج در عرصه سیاسی پیشروی کنند. به نظر فولر، آینده اسلام سیاسی، به نتیجه نبرد افراطی‌ها با لیبرالی‌ها بستگی دارد.

اثر دیگر از رضا اصلان^۵ (۲۰۰۵) است؛ بنام «هیچ خدایی نیست، جز خدای بزرگ»^۶ [یگانه]... اصلان، سرنوشت اسلام سیاسی را به نتیجه نبرد رفرم و ضد رفرم منوط می‌داند و به نوعی رفرمیست‌ها را با توجه به روند کنونی جهان، برنده ناگزیر تلقی می‌کند.

جان اسپوزیتو (۱۳۹۶)، در کتاب «آینده اسلام» بر این باور است که آینده اسلام و مسلمانان به طرز جدانشدنی به آینده تمامی بشریت گره خورده است. آینده‌ای مبتنی بر حکمرانی خوب، آزادی مذهب، بیان و تجمع، توسعه اقتصادی و آموزشی. اسپوزیتو (۱۳۹۲)، در «جنبش‌های اسلامی معاصر»، با پرداختن به تعاملات جنبش‌های اسلامی و ساختارهای حکومتی، سه الگو در این خصوص ارائه می‌کند: الف. به دست گرفتن قدرت: همانند نمونه ایران، ب. مشارکت در قدرت: نمونه پاکستان، ج. رابطه سرکوب و جدال: نمونه مصر. اسپوزیتو هرچند به قول موثقی (۱۳۷۴)، تمایز و تفکیکی بین جریان‌های مختلف اسلامی در دوران معاصر قابل نمی‌شود، می‌گوید: روند احیای دینی و دموکراتیک‌سازی، به‌طور همزمان در جریان‌های اسلامی پی گرفته شده است.

حمید احمدی (۱۳۹۰) در «جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اسلامی»، بر این باور است که تداوم جایگاه جریان‌های اسلامی در ساختار قدرت، بیشتر به کارایی آن‌ها بستگی دارد. احمدی، در کل بر این دیدگاه است که جنبش‌های تند اسلامی، رو به افول هستند و به نوعی، اسلام سیاسی

1. Olivier Roy

2. The Failure of Political Islam

3. The Future of Political Islam

4. Graham E. Fuller

5. Reza Aslan

6. No god but God: The Origins, Evolution, and Future of Islam

رو به عرفی شدن دارد. به نظر او، در عوض توجهات به بُعد معنوی و قدسی اسلام رو به فزونی است.

کتاب دیگر، «درباره عربستان، مردم، گذشته، دین، خطوط گسست و آینده»، از کارن ایوت هاوس (۲۰۱۲) است. هاوس، در تحقیق چند ساله، ضمن اشاره به سرکوب‌گری در جامعه سعودی، به پیامدهای گسترش ابزارهای جدید ارتباطاتی اطلاعاتی بخصوص در بین جوانان اشاره می‌کند که در جامعه پیچیده عربستان، بنیان دیوارهای سلطنت آل سعود را به خطر انداخته است. کشوری که ایران قدرتمند، نافذ و دارای قدرت مذهبی بسیار بالا، قدرت مانور آن را کاهش داده است.

«توفیق السیف» هم در مقاله «اسلام سیاسی در عربستان سعودی»، با تمرکز بر اخوان المسلمین و سلفی‌گری سیاسی، به‌عنوان دو جریان تأثیرگذار در عربستان سعودی، استدلال می‌کند که ارزیابی چشم‌انداز اسلام سیاسی در عربستان در چارچوب عملکرد این دو جنبش، تیره و تار است (السیف، ۲۰۱۴). «توماس ریس» در «عربستان سعودی از گذشته به آینده» می‌گوید؛ عربستان سعودی تحت فشارهای متعدد؛ از جمله نسل جدید و تحصیلکرده شامل: زنان، فشارهای بیرونی در خصوص آزادی مذهبی و حقوق بشر، در حال تغییر تدریجی و کُند است که توجه به صنعت سرگرمی و سینما، حذف مطالب تند از کتب درسی، کاهش قدرت علمای مذهب دولتی وهابیسیم و کاستن از محدودیت‌های غیرمسلمانان، از نشانه‌های آن است (ریس، ۲۰۱۷). همچنین «صفوی» و «قادری»، با تمرکز بر موضوع قدرت دلارهای نفتی، اسلام سعودی را پترو-اسلام توصیف می‌کنند که سران عربستان در چشم‌انداز ۲۰۳۵م، از ابزار نفت و ایدئولوژی برای پیشبرد سیاست‌های تهاجمی بیشتر بهره خواهند گرفت (صفوی و قادری، ۲۰۲۱). «فرخ» و «بروان»، در کتاب «نهادهای اسلامی در کشورهای عربی: ترسیم پویایی کنترل، مشارکت و مناقشه» و در مقاله‌ای با عنوان «اصلاحات مذهبی در عربستان سعودی، تغییر همه چیز» می‌گویند: گشودگی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در عربستان، چندان با عرصه سیاسی هماهنگ نیست و می‌تواند به درخواست‌هایی برای گشودگی در عرصه سیاسی منجر شود. آن‌ها به تغییرات گسترده در نهادهای دینی عربستان سعودی اشاره می‌کنند که توأم با تمرکز بیشتر قدرت در نهاد سیاسی، کاهش نقش علما در سیاست، بازسازی ساختاری نقش دین در سیاست و جامعه عربستان است؛ با این حال، این اصلاحات، تدریجی و برگشت‌پذیر هستند (فرخ و براون، ۲۰۲۱). با این وصف، وجه ممیزه تحقیق حاضر، هم از حیث انتخاب موضوع و هم از نظر به‌کارگیری روش مناسب روندپژوهی برای ترسیم و تحلیل صورت‌های محتمل آینده اسلام سیاسی سلفی - وهابی در ده سال آینده و ارائه یافته‌ها، به شکلی مناسب است که بتوان نتیجه پژوهش را نو به‌شمار آورد.

۳. چارچوب روشی و فرایند پژوهش

روش پژوهش مطالعه حاضر، از طریق مدل پیاز [لایه لایه بودن] پژوهش قابل توضیح است. ساندرز و همکاران (ساندرز، لوئیس و تورنهییل، ۲۰۱۶)، یک الگوی شش لایه: فلسفه پژوهش، رویکرد پژوهش، راهبرد پژوهش، انتخاب روش پژوهش، بازه زمانی و روش گردآوری داده‌ها را برای یک پژوهش مشخص می‌کند. بر اساس این مدل، هر لایه متأثر از لایه بالاتر است. از منظر فلسفه پژوهش، نوع نگاه به مسأله آینده اسلام سیاسی، از نوع تفسیرگرا^۱ است و نیروهای پیشران اسلام سیاسی سلفی - وهابی - سعودی در آینده مورد تأکید است و در عرصه عمل، از رویکردهایی؛ همچون مرور ادبیات، دلفی و پانل خبرگان برای پاسخگویی به سئوالات پژوهش، استفاده می‌شود. راهبرد پژوهش، مطالعه تک‌موردی (اسلام سیاسی سلفی - وهابی - سعودی) و پیمایش (پرسشنامه دلفی) خبره‌محور است. همچنین پژوهش، از نوع مطالعات اکتشافی و چندمقطعی است و داده‌های موردنیاز در سه مقطع (روندپژوهی، دلفی و پانل خبرگان) گردآوری شده است.

۳-۱. تحلیل روند

روند، تغییرات درازمدت و بیوسته در حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی، دفاعی، زیست‌محیطی و فناوری است. در تحلیل روند تلاش می‌شود با مطالعه و رصد روندهای تاریخی، این رویدادها را به زمان آینده گسترش و تعمیم دهند. منابع مورد استفاده برای گردآوری داده‌های موردنیاز در مورد روندها، شامل کتب، مقالات مرتبط، خبرگزاری‌ها، و گزارش‌های راهبردی آینده‌پژوهی است. مؤسسات و مراکز مطالعاتی مختلف، گزارش‌هایی را از کلان روندهای جهانی منتشر کرده‌اند که برای تحقیق حاضر قابل استفاده بودند. روندهایی که استخراج آنها مبتنی بر مطالعات وسیع و استفاده از دیدگاه‌های تخصصی صاحب‌نظران از رشته‌ها و کشورهای مختلف است. به‌عنوان مثال، گزارش مؤسسه آکسفورد آنالیتیکا از کلان روندهای جهانی تا سال ۲۰۳۵ م^۲ و گزارش‌های مراکز مطالعاتی ایرانی مثل مؤسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام و پامفا که با جمع‌آوری دیدگاه نخبگان و نظرسنجی، مسائل مهم و مدنظر مردم را تحلیل می‌کنند، مورد توجه بوده است (پایا، برادران شرکا، طباطبایی و همکاران، ۱۳۸۶).

مرحله اول در این پژوهش، بهره‌گیری از تحلیل روند برای شناسایی رویدادها و روندهای حاکم بر اسلام سیاسی بود. تحلیل روند^۱ عبارت از بررسی یک روند به‌منظور کشف ماهیت، علت‌های بروز، سرعت توسعه و پیامدهای بالقوه آن است. به‌منظور شناسایی روندها از روش‌های مختلفی همچون شناسایی شگفتی‌سازها^۲ (رویدادهایی که علی‌رغم احتمال ناچیز وقوع، اثر بسیار

1. Interpretivism
2. Trend analysis
3. Wild Cards

شدیدی باقی می‌گذارند)، پویش محیطی^۱، و شناسایی نیروهای پیشران^۲ (نیروهای عمده شکل‌دهنده آینده پدیده) استفاده می‌شود. به‌منظور تحلیل روند، می‌بایست ابتدا مجموعه‌ای از پیشران‌هایی وجود داشته باشد تا یک رویدادی (گسستگی) شکل بگیرد و سپس یک روند (پیوستگی) به‌وجود بیاید. با شناسایی روندهای حاکم بر اسلام سیاسی و به‌طور خاص اسلام تکفیری - سلفی - وهابی، نیروهای پیشران مشخص شد. به عوامل تأثیرگذار بر روندها و اقدام‌ها و تصاویر که ممکن است آینده‌های متمایزی را پدید آورند، پیشران می‌گویند (گوردون، ۱۳۹۲: ۱۷۵). به بیانی دیگر، نیروهای پیشران، نیروهای بنیادینی هستند که زمینه تحقق الگوهای رویدادها را مهیا می‌سازند و باعث اتفاقات مختلف می‌شوند. با پایش پیشران‌های شناسایی شده، مهم‌ترین پیشران‌های کلیدی انتخاب می‌گردند.

در استفاده از روش تحلیل روند برای تحقیق حاضر، سه سطح روند به شیوه کیفی در نظر گرفته شد:

الف. روند کلان (جهانی)، ب. روند میانی - اصلی (منطقه‌ای)، و ج. روند خرد (ملی).

۳-۲. پانل دلفی

در مرحله دوم، راندهای پرسش‌نامه خبره‌محور دلفی اجرا گردید. تعداد اعضای مناسب برای دلفی، هنگامی که بین اعضای پانل، تجانس وجود داشته باشد، حدود ۱۰ تا ۱۵ نفر است (فتوحی مهربانی؛ کلانتری و رجایی، ۱۳۹۵: ۱۰۹). در این پژوهش، پس از ارتباط‌گیری و پالایش، حدود ۱۰۰ نفر از ۳۳ نفر، در راندهای دوگانه دلفی بهره گرفته شد. مشارکت‌کنندگان دلفی؛ شامل صاحب‌نظران و دانشگاهیان در زمینه‌های علوم سیاسی، مطالعات منطقه‌ای، اندیشه سیاسی، دیپلماسی و روابط بین‌الملل بودند. با توجه به محدود بودن حوزه کارشناسان و متخصصان در حوزه اسلام سیاسی، صاحب‌نظران مرتبط با موضوع در ایران و همچنین ترکیه، لبنان، سوریه و پاکستان، برای انجام پرسشنامه دلفی در چند مرحله شناسایی شدند و همکاری کردند. سپس به‌منظور شناسایی و تکمیل روندهای شناسایی شده در مرحله قبل و با مناسب‌سازی طیف لیکرت^۳، از دو شاخص کلیدی اجماع (موافقت) و اهمیت استفاده شد. این شاخص‌ها، در پژوهش‌هایی چون طرح «پایلوت آینده‌نگاری مناسب‌ترین فناوری‌های ایران ۱۴۰۴» به‌کار برده شده است (مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور، ۱۳۹۷).

شاخص اجماع، مؤید آن است که خبرگان این مطالعه، تا چه حد درخصوص پیشران‌ها و روندهای شناسایی شده، توافق دارند. برای رسیدن به اجماع، این فرایند در پنج گزینه طراحی شد:

1. Environmental scanning
2. Driving forces
3. Likert scale

الف) کاملاً موافقم، ب) تا حدی موافقم، ج) تا حدی مخالفم، د) کاملاً مخالفم، ه) نظر بینابین. پس از گردآوری داده‌ها در این مرحله، شاخص اجماع به شکل زیر محاسبه شده است:

$$\text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه الف} \times ۲ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه ب} \times ۱ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه ج} \times (-۱) + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه د} \times (-۲) + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه ه}$$

تعداد کل پاسخ‌ها به گزینه‌های الف تا ه

هرچه شاخص اجماع به صفر نزدیک‌تر باشد، نشان دهنده تشکیک آرا، برای سنجش بُعد موردنظر و هرچه مقدار شاخص اجماع از صفر دورتر باشد، نشانگر توافق بر سر موضوع موردنظر است. در این مطالعه، مقدار شاخص اجماع، بر برداری «از ۲+ تا ۲-» نشان داده شده تا میزان اجماع خبرگان کاملاً مشخص شود.

شاخص اهمیت، نشان‌دهنده میزان اهمیتی است که خبرگان برای هر یک از روندهای شناسایی شده در مرحله قبل قائل بودند. برای سنجش میزان اهمیت، از اعضای دلفی با چهار گزینه «زیاد، متوسط، کم و بی‌اهمیت» نظرخواهی شد. شاخص اهمیت به صورت زیر محاسبه شده است:

$$\text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه زیاد} \times ۱۰۰ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه متوسط} \times ۵۰ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه کم} \times ۲۵ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه بی‌اهمیت} \times ۰$$

تعداد کل پاسخ‌ها در همین راستا، هرچه «شاخص اهمیت» به ۱۰۰ نزدیک‌تر باشد، بیانگر اهمیت بیشتر این روندها و هرچه نمره شاخص، به صفر گرایش داشته باشد، بیانگر اهمیت کمتر روندها از نظر خبرگان است. بعد از این مرحله و در مرحله سوم، نیروهای پیشران کلیدی، با استفاده از پانل خبرگان شناسایی شدند. در این مطالعه از هفت نفر از خبرگان در حوزه موضوعی پژوهش، به مشارکت در پانل دعوت و به صورت مجازی زنده (صوتی) برگزار شد.

۴. یافته‌ها

آینده پژوهان برای مطالعه آینده و احصاء پیشران‌ها و روندها، مدل‌هایی ابداع کرده‌اند که مدل استیپ^۱ با مؤلفه‌های اجتماعی، فناورانه، اقتصادی، زیست‌محیطی و سیاسی، از جمله آن‌هاست. با این مدل، تلاش می‌شود، نمایی بزرگ^۲ از روندهای چندگانه با بهره‌گیری از اسناد و تحقیقات جهانی ارائه گردد که به‌عنوان کلان‌روندها، روندهای جهانی، روندهای فراسیستمی و یا بالادستی از آن‌ها یاد می‌شود. کلان‌روندها، به ترسیم روندهای سطح پایین‌تر؛ یعنی روندهای اصلی کمک خواهد کرد.

روندهای اقتصادی، فناورانه، سیاسی و اجتماعی در جهان، در کشورهای اسلامی منطقه و به‌طور ویژه در عربستان سعودی، نشان دهنده توجه مردم به دین و حضور دین در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی است؛ اما این حضور لزوماً به معنای دینی کردن هرچه بیشتر سیاست نیست.

1. STEEP(v)
2. Big picture

برعکس، به نظر می‌رسد در آینده، از غلظت حضور شریعت در سیاست، اجتماع و فرهنگ عربستان کاسته شود.

روندهای کلیدی، از تغییر قطب‌های اقتصادی جهانی از غرب به شرق، تحولات جمعیتی، ظهور رسانه‌های جمعی و گسترش شبکه‌های اجتماعی تا تغییر شکل ساختارهای سیاسی و ژئوپلیتیک، می‌تواند آینده اسلام را متأثر کند و به دنبال آن، بر آینده اسلام سیاسی سلفی - وهابی در عربستان نیز اثر بگذارد.

عربستان، با دو مؤلفه مهم در جهان شناخته می‌شود: اقتصاد نفتی و جامعه مبتنی بر آموزه‌های وهابی. در واقع، اقتصاد مبتنی بر نفت، مهم‌ترین عامل در تحلیل و بررسی عوامل مؤثر بر سیاست‌های داخلی و خارجه عربستان است. آل سعود، از هنگام دسترسی به دلارهای نفتی کوشیده است، حکومت خود را در داخل، مستحکم و در سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی، با پول‌پاشی به اهداف خارجی خود نایل شوند. تک‌محصولی بودن، باعث شده است که اقتصاد عربستان در برابر نوسانات قیمت نفت، آسیب‌پذیر بنماید. در بُعد اجتماعی، قبیله‌هایی چون: آل سعود، آل الشیخ، آل شمر و ... همچنان ساختار اصلی تشکیل‌دهنده جامعه عربستان هستند. این جامعه سنتی، در سایه درآمدهای نفتی بالا و توسعه مظاهر زندگی جدید و مدرن و فناوری‌های نو ارتباطاتی، در حال پوست‌اندازی است. از این رو به نظر می‌رسد، شکاف سنت و مدرنیسم، مهم‌ترین متغیری است که تحولات اجتماعی آینده عربستان را تحت تأثیر قرار خواهد داد و دیر یا زود، شاکله اجتماعی این کشور را دگرگون خواهد کرد. همچنین در سطح داخلی مؤلفه‌هایی؛ چون نظام سیاسی پادشاهی مطلقه، اقتصاد نفتی و ایدئولوژی وهابی تأثیرگذار هستند. مؤلفه‌های تأثیرگذار سطح منطقه‌ای نیز شامل: بحران‌های منطقه‌ای، آینده روابط ایران و غرب، جنبش‌های دموکراسی‌خواهی، ریز بازیگران واگرا، و مسئله فلسطینی - صهیونیستی هستند. در سطح بین‌المللی نیز جابجایی ثقل اقتصاد جهانی و تغییر نگاه آمریکا به منطقه غرب آسیا، تأثیرگذار است.

در جدول زیر، پیشران‌ها و روندهای اجتماعی، اقتصادی، فناورانه، سیاسی و زیست‌محیطی اسلام سلفی - وهابی در عربستان (مدل استیپ) ارائه شده است. این پیشران‌ها، بر اساس مرور ادبیات و گزارش‌های منتشر شده احصا گردیده است.

جدول ۱. روندها و پیشران‌های اسلام سیاسی وهابی در عربستان (خان محمدی، ۱۴۰۰: ۲۹۹)

پیشران‌ها	کلان روند
<ul style="list-style-type: none"> - بحران‌های اجتماعی و هویتی - رشد جمعیت و افزایش بیکاری - تقویت جنبش زنان - تشدید بستگی فضای سیاسی و بازشدگی فضای فرهنگی اجتماعی 	روندهای اجتماعی
<ul style="list-style-type: none"> - توجه بیشتر به فناوری‌های نو - ورود به عرصه دیجیتال شدن - حضور بیشتر در شبکه‌های اجتماعی 	روندهای تکنولوژیکی
<ul style="list-style-type: none"> - افزایش مشکلات اقتصادی، بیکاری و کسری بودجه - نوسان قیمت انرژی 	روندهای اقتصادی
<ul style="list-style-type: none"> - کاهش نفوذ وهابیت در سیاست - توسعه سکولاریسم - افزایش تنش با اسلام سیاسی شیعی و اخوانی - اتحاد گروه‌های تکفیری در سودای تشکیل حکومت اسلامی - واگذاری قدرت محلی بیشتر به اهل سنت از سوی دولت - تداوم حیات محدود (سرنوشت) داعش - استمرار وابستگی به امریکا - تلاش برای نزدیکی به اسرائیل و عبور از مسئله فلسطین - تنش سیاسی در گروه حاکم بر سر جانشینی ملک سلمان 	روندهای سیاسی

۴-۱. پیشران‌های اسلام سیاسی سلفی، وهابی، تکفیری: راند اول

در گام دوم، دلفی دومرحله‌ای به اجرا درآمد. پس از انجام مرحله اول دلفی، میانگین و انحراف معیار برای تمامی پیشران‌های شناسایی شده در مرحله قبل، برای اسلام سلفی - وهابی محاسبه شد. مقادیر میانگین و انحراف معیار مربوط به تمامی پیشران‌های شناسایی شده در مرحله قبل، برای اسلام سلفی، وهابی و تکفیری در جدول زیر ارائه شده است. بر اساس دو شاخص اهمیت و موافقت، ۱۲ پیشران شامل: رشد جمعیت و افزایش بیکاری، تقویت جنبش زنان، توجه بیشتر به فناوری‌های نو، ورود به عرصه دیجیتال شدن، حضور بیشتر در شبکه‌های اجتماعی، افزایش مشکلات اقتصادی - بیکاری و کسری بودجه، نوسان قیمت انرژی، کاهش نفوذ وهابیت در سیاست، تداوم حیات محدود (سرنوشت) داعش، مرگ ملک سلمان، شاه سعودی، تشدید اختلافات مذهبی (آل الشیخ) با جناح سیاسی (آل سعود) حاکمیت و تنش قبیله حاکم سعودی با دیگر قبایل عربستان، به دلیل پایین بودن مقادیر محاسبه شده برای شاخص‌های نامبرده، حذف شده و وارد مرحله دوم دلفی نگردید. همچنین بر اساس نتایج مرحله اول دلفی، ۱۳ پیشران شامل: افزایش قدرت انصارالله در یمن، رابطه راهبردی عربستان با چین، سیاست‌های امارات در منطقه، سیاست‌های رژیم صهیونیستی در منطقه و ارتباط آن با عربستان، سرمایه‌گذاری‌های غیرنفتی و حرکت به سوی اقتصاد غیروابسته به نفت، نفوذ در بین مسلمانان آسیای میانه، آسیای جنوب شرقی، نگاه به شرق، افزایش نقش و گرایش به تشیع مکتب نجف، سست شدن خانواده، افزایش ورود و خروج مهاجران، جهت‌گیری و حمایت اروپا، نقش و تحولات کشورهای همسایه؛ ازجمله

عراق و قطر و عرفی‌گرایی و تجاری‌سازی مذهب (زیارت و حج) توسط خبرگان، پیشنهاد شد که وارد فرایند دلفی مرحله دوم گردید.

جدول ۲. ضریب موافقت، اهمیت و میانگین و انحراف معیار پیشران‌های اسلام سیاسی سلفی، وهابی - راند اول (خان

محمدی، ۱۴۰۰: ۳۱۴)

پیشران	شاخص موافقت			شاخص اهمیت		
	ضریب موافقت	میانگین	انحراف معیار	ضریب اهمیت	میانگین	انحراف معیار
بحران‌های اجتماعی و هویتی	۰٫۹۱۷	۴٫۰۴	۱٫۰۸۳	۷۱٫۸۸۰	۳٫۲۹	۰٫۹۹۹
رشد جمعیت و افزایش بیکاری	-۰٫۲۰۸	۳٫۱۳	۰٫۹۴۷	۳۹٫۵۸۰	۲٫۴۶	۰٫۹۷۷
تقویت جنبش زنان	۰٫۰۸۳	۳٫۲۹	۱٫۱۶۰	۳۷٫۵۰۰	۲٫۴۲	۰٫۸۸۱
تشدید بستگی فضای سیاسی و بازشدگی فضای فرهنگی اجتماعی	۰٫۷۵۰	۳٫۸۳	۰٫۸۱۶	۵۷٫۲۹۰	۲٫۹۶	۰٫۹۰۸
توجه بیشتر به فناوری‌های نو	۰٫۱۶۷	۳٫۳۸	۱٫۲۰۹	۴۲٫۷۱۰	۲٫۵۴	۰٫۹۷۷
ورود به عرصه دیجیتال شدن	۰٫۲۰۸	۳٫۵۴	۱٫۱۰۳	۴۷٫۹۲۰	۲٫۶۷	۱٫۰۰۷
حضور بیشتر در شبکه‌های اجتماعی	۰٫۳۷۵	۳٫۵۸	۰٫۹۲۹	۴۵٫۸۳۰	۲٫۷۱	۰٫۹۵۵
افزایش مشکلات اقتصادی، بیکاری و کسری بودجه	۰٫۴۱۷	۳٫۵۴	۱٫۲۱۵	۴۷٫۹۲۰	۲٫۶۷	۱٫۰۴۹
نوسان قیمت انرژی	۰٫۱۶۷	۳٫۵۰	۱٫۱۸۰	۴۷٫۹۲۰	۲٫۶۷	۱٫۰۴۹
کاهش نفوذ وهابیت در سیاست	۰٫۲۵۰	۳٫۶۷	۱٫۴۳۵	۶۰٫۴۲۰	۲٫۹۶	۱٫۱۶۰
توسعه سکولاریسم	۰٫۶۶۷	۳٫۷۵	۱٫۲۶۰	۵۹٫۳۸۰	۲٫۹۶	۱٫۱۲۲
افزایش تنش با اسلام سیاسی شیعی و اخوانی	۰٫۵۸۳	۳٫۷۹	۱٫۱۰۳	۷۰٫۸۳۰	۳٫۲۹	۰٫۹۰۸
اتحاد گروه‌های تکفیری و سودای تشکیلی حکومت اسلامی	۰٫۶۲۵	۳٫۸۳	۱٫۱۲۹	۶۵٫۶۳۰	۳٫۲۵	۰٫۷۹۴
تداوم حیات محدود (سرنوشت) داعش	۰٫۲۵۰	۳٫۵۴	۱٫۱۴۱	۵۲٫۰۸۰	۲٫۸۳	۰٫۹۶۳
افزایش نفوذ و قدرت گروه‌های تکفیری تروریستی	۰٫۵۸۳	۳٫۷۵	۱٫۲۲۵	۶۱٫۴۶۰	۳٫۰۴	۰٫۹۹۹
شکست (عدم موفقیت) در ین مرگ ملک سلمان، شاه سعودی	۱٫۰۸۳	۴٫۱۷	۱٫۰۰۷	۷۶٫۰۴۰	۳٫۳۸	۰٫۹۷۰
تشدید اختلافات مذهبی (آل‌الشیخ) با جناح سیاسی (آل سعود) حاکمیت	۰٫۲۵۰	۳٫۰۸	۱٫۵۰۱	۴۱٫۶۷۰	۲٫۴۶	۱٫۱۴۱
رابطه با آمریکا	۰٫۴۵۸	۳٫۶۳	۱٫۳۱۳	۵۳٫۱۳۰	۲٫۸۸	۱٫۱۵۴
مسئله فلسطین و اسرائیل	۰٫۷۹۲	۳٫۹۲	۱٫۱۷۶	۶۷٫۷۱۰	۳٫۱۳	۱٫۰۷۶
خیزش سیاسی شیعیان شرقی (شرق عربستان)	۰٫۶۲۵	۳٫۶۷	۱٫۱۶۷	۵۰٫۰۰۰	۲٫۸۸	۰٫۹۴۷
خیزش سیاسی شیعیان شرقی (شرق عربستان)	۰٫۷۰۸	۳٫۵۴	۱٫۳۱۸	۵۲٫۰۸۰	۲٫۷۵	۱٫۱۵۲
قدرت گرفتن اسلام اخوانی و شیعی در منطقه	۱٫۰۴۲	۳٫۹۲	۱٫۳۱۶	۶۷٫۷۱۰	۳٫۲۱	۰٫۹۷۷
تنش قبیله حاکم سعودی با دیگر قبایل عربستان	۰٫۲۵۰	۳٫۰۴	۱٫۵۱۷	۴۰٫۶۳۰	۲٫۴۲	۱٫۱۳۹
دموکراسی خواهی نسل جدید و جوان	۰٫۶۲۵	۳٫۶۳	۱٫۳۱۳	۵۵٫۲۱۰	۲٫۸۳	۱٫۰۹۰

۴-۲. پیشران‌های اسلام سیاسی سلفی، وهابی، تکفیری: راند دوم

پس از انجام مرحله دوم دلفی، شاخص‌های اهمیت، موافقت (اجماع)، میانگین و انحراف معیار برای تمامی پیشران‌های اسلام سیاسی سلفی - وهابی - تکفیری در عربستان محاسبه شد که در جدول زیر ارائه شده است. به‌منظور پایش این پیشران‌ها در مرحله دوم، هر پیشرانی که مقدار

«شاخص اجماع، موافقت» محاسبه شده برای آن بیشتر از ۰٫۷ باشد، برای ورود به مرحله نهایی انتخاب خواهد شد و پیشران‌های با شاخص موافقت کمتر از ۰٫۷، از تحلیل حذف می‌گردد. به‌علاوه، در مورد «شاخص اهمیت»، پیشران‌های با مقادیر کمتر از ۰٫۶، در مرحله نهایی گنجانده نخواهد شد. بر اساس دو شاخص اهمیت و موافقت، ۴ پیشران شامل: «بحران‌های اجتماعی و هویتی»، «تشدید بستگی فضای سیاسی و بازشدگی فضای فرهنگی اجتماعی»، «رابطه با آمریکا»، و «پایان درگیری‌ها در عربستان، به نفع محمد بن سلمان»، وارد مرحله نهایی تحلیل روند گردید. پیشران‌های دیگر، از نظر خبرگان، اهمیت کمتری در روند اسلام سیاسی سلفی - وهابی - تکفیری داشتند.

جدول ۳- ضریب موافقت، اهمیت و میانگین و انحراف معیار پیشران‌های اسلام سیاسی سلفی وهابی - راند دوم (خان محمدی، ۱۴۰۰: ۳۱۸)

پیشران	شاخص موافقت			شاخص اهمیت		
	ضریب موافقت	میانگین	انحراف معیار	ضریب اهمیت	میانگین	انحراف معیار
بحران‌های اجتماعی و هویتی	۰٫۸۱	۰٫۹۱	۱٫۱۶	۶۹٫۵۲	۳٫۰۵	۱٫۰۲۴
تشدید بستگی فضای سیاسی و بازشدگی فضای فرهنگی اجتماعی	۰٫۷۶	۰٫۷۲	۰٫۹۲	۶۶٫۶۷	۳٫۲۹	۰٫۷۸۴
توسعه سکولاریسم	۰٫۳۳	۰٫۹۲	۱٫۱۱	۶۳٫۱۰	۳٫۱۴	۰٫۸۵۴
افزایش تنش با اسلام سیاسی شیعی و اخوانی	۰٫۲۹	۱٫۰۷	۱٫۲۵	۶۱٫۹۰	۳٫۱۰	۰٫۹۴۴
اتحاد گروه‌های تکفیری و سودای تشکیل حکومت اسلامی	۰٫۰۵	۰٫۸۳	۰٫۹۸	۵۷٫۱۴	۳٫۰۰	۰٫۷۷۵
افزایش نفوذ و قدرت گروه‌های تکفیری تروریستی	۰٫۰۵	۰٫۸۳	۰٫۹۸	۶۱٫۹۰	۳٫۲۹	۰٫۸۴۵
شکست (عدم موفقیت) در یمین	۰٫۱۴	۰٫۸۷	۱٫۰۳	۶۹٫۰۵	۳٫۲۹	۰٫۸۴۵
رابطه با آمریکا	۰٫۷۶	۰٫۶۷	۰٫۹۵	۶۴٫۲۹	۳٫۳۸	۰٫۶۶۹
مسئله فلسطین و اسرائیل	۰٫۳۳	۰٫۸۴	۱٫۰۰	۶۴٫۲۹	۳٫۱۹	۰٫۸۱۴
خیزش سیاسی شیعیان شرقیه (شرق عربستان)	۰٫۴۳	۰٫۷۹	۱٫۰۲	۵۰٫۰۰	۲٫۹۵	۱٫۰۲۴
قدرت گرفتن اسلام اخوانی و شیعی در منطقه	۰٫۲۹	۰٫۷۱	۰٫۸۷	۶۰٫۷۱	۳٫۱۰	۰٫۷۶۸
دموکراسی‌خواهی نسل جدید و جوان	۰٫۴۳	۰٫۷۰	۰٫۸۹	۵۸٫۳۳	۳٫۰۵	۰٫۸۰۵
افزایش قدرت انصارالله در یمین	۰٫۱۹	۱٫۱۲	۱٫۳۳	۵۳٫۵۷	۲٫۹۵	۱٫۲۴۴
رابطه راهبردی عربستان با چین	-۰٫۳۳	۰٫۷۳	۱٫۰۲	۳۵٫۷۱	۲٫۲۹	۱٫۰۵۶
سیاست‌های امارات در منطقه	-۰٫۱۹	۰٫۹۴	۱٫۱۴	۴۵٫۲۴	۲٫۵۷	۱٫۱۲۱
سیاست‌های رژیم صهیونیستی در منطقه و ارتباط آن با عربستان	۰٫۴۸	۰٫۶۳	۰٫۸۱	۵۵٫۹۵	۳٫۱۰	۰٫۸۳۱
سرمایه‌گذاری‌های غیرنفتی و حرکت به سوی اقتصاد غیروابسته به نفت	-۰٫۲۴	۰٫۷۹	۰٫۹۸	۴۱٫۶۷	۲٫۴۸	۰٫۹۸۱
نفوذ در بین مسلمانان آسیای میانه، آسیای جنوب شرقی	-۰٫۲۹	۰٫۸۸	۱٫۰۸	۴۶٫۴۳	۲٫۶۷	۰٫۹۶۶
نگاه به شرق	-۰٫۴۳	۰٫۷۶	۱٫۱۰	۴۱٫۶۷	۲٫۵۷	۰٫۹۷۸
افزایش نقش و گرایش به تشیع مکتب نجف	-۰٫۴۸	۰٫۸۴	۱٫۰۶	۳۰٫۹۵	۲٫۱۹	۱٫۰۳۰
سست شدن خانواده	-۰٫۳۳	۰٫۷۶	۱٫۰۰	۳۹٫۲۹	۲٫۴۳	۱٫۰۲۸
افزایش ورود و خروج مهاجران	-۰٫۵۷	۰٫۶۷	۰٫۹۵	۳۰٫۹۵	۲٫۱۹	۰٫۸۷۳
جهت‌گیری و حمایت اروپا	-۰٫۱۴	۰٫۹۲	۱٫۲۰	۴۴٫۰۵	۲٫۵۷	۱٫۰۲۸
نقش و تحولات کشورهای همسایه از جمله عراق و قطر	۰٫۳۳	۰٫۷۸	۰٫۹۸	۵۹٫۵۲	۲٫۹۰	۱٫۰۹۱

پیشران	شاخص موافقت			شاخص اهمیت		
	ضریب موافقت	میانگین	انحراف معیار	ضریب اهمیت	میانگین	انحراف معیار
عرفی‌گرایی و تجاری‌سازی مذهب (زیارت و حج)	۰.۰۰	۱.۳۵	۱.۵۱	۲۶.۹۰	۲.۴۸	۰.۹۸۱
پایان درگیری‌ها در عربستان به نفع محمد بن سلمان	۰.۷۷	۱.۰۴	۱.۳۲	۶۹.۵۲	۳.۰۰	۱.۰۹۵

در گام سوم، به منظور شناسایی نیروهای پیشران کلیدی اسلام سیاسی سلفی، وهابی - تکفیری در عربستان، هفت نفر از صاحب‌نظران برای برگزاری پنل خبرگان دعوت شدند و یک دور پنل به‌عنوان روش مکمل برگزار شد. در این پنل که به علت شیوع کرونا به صورت مجازی بود، نکاتی مطرح و بحث شد: از جمله این که با توجه به تحولات سریع در عرصه‌های مختلف، رویدادهای جدید می‌تواند روندهای تازه‌ای را در انواع گونه‌های اسلام سیاسی موجب شود. به‌طور کلی، چهار پیشران شامل: «بحران‌های اجتماعی و هویتی»، «تشدید بستگی فضای سیاسی و بازشدگی فضای فرهنگی اجتماعی»، «رابطه با آمریکا»، و «پایان درگیری‌ها در عربستان، به نفع محمد بن سلمان»، بالاترین اجماع و اهمیت را از نظر خبرگان در تحلیل آینده اسلام سیاسی سلفی - وهابی - تکفیری در عربستان کسب کردند. به عبارتی، آینده اسلام سیاسی در عربستان، از منظر داخلی به نحوه رویارویی با بحران‌های اجتماعی و هویتی در پیوند با فضای باز یا بسته فرهنگی - اجتماعی بستگی دارد. کشاکش‌های اجتماعی در عربستان، علاوه بر این که از تحولات سریع فناوری‌های ارتباطاتی و رسانه‌ای تأثیر می‌پذیرد، از تحولات اقتصادی؛ مانند کاهش درآمدهای نفتی و افزایش بیکاری جوانان، موضوع زنان و جنبش‌های فمینیستی هم تأثیرپذیری دارد. گزاره گسترش وجوه دموکراسی خواهی و یا برجسته‌تر شدن وجوه جمهوری (دموکراتیزاسیون غربی)، با تقویت جنبش‌های هم‌پیوند مانند جنبش‌های زنانه، می‌تواند اسلام سیاسی سلفی وهابی، تکفیری را کم‌رنگ کند؛ مهمی که با کشاکش درونی آل سعود بر سر جانشینی ملک سلمان هم‌زمان است. تاکنون، محمد بن سلمان، فرزند ملک سلمان، توانسته با کودتایی درون‌خاندانی، بستن فضای سیاسی و سرکوب رقبای احتمالی، ولایت‌عهدی را از آن خود کند. بن سلمان، در زمان ریاست‌جمهوری ترامپ در آمریکا، مورد حمایت بالایی بود؛ اما به نظر می‌رسد، با روی کار آمدن جو بایدن، کمیت و کیفیت حمایت‌های آمریکا از آل سعود، اندکی تغییر کرده است. بایدن و حزب دموکرات آمریکا، با اینکه به عربستان به‌عنوان یک متحد نگاه می‌کنند، اختلاف‌هایی نیز دارند. پس از خروج نظامیان آمریکایی از افغانستان و واگذاری امور به طالبان، احتمال کاهش حضور یا خروج آمریکا از منطقه و همچنین تقویت ایران و کشورهای متحد ایران یا کشورهای اخوانی چون ترکیه، می‌تواند به زیان اسلام سیاسی سلفی، وهابی، تکفیری تمام شود. همچنین بازگشت واشنگتن به برجام، ممکن است به تضعیف اسلام سیاسی سلفی، وهابی، تکفیری و توسعه اسلام سیاسی شیعی ایرانی منجر شود. محور مهم دیگر در رابطه آمریکا و عربستان، جنگ یمن و مسئله فلسطین - اسرائیل است. ترامپ، کوشید با طرح معامله قرن و سپس توافق ابراهیم، کشورهای

عربی را به سازش و برقراری روابط علنی و رسمی دیپلماتیک با اسرائیل بکشاند. ترامپ در این راه، مقداری توفیق بدست آورد؛ اما باخت او در انتخابات، این فرایند را کندتر کرد. با این حال، مرگ ملک سلمان در آینده نزدیک و روی کار آمدن محمد بن سلمان، می‌تواند اوضاع را دگرگون کند. عربستان، به تازگی به هواپیماهای خطوط اسرائیل، رسماً اجازه داد، از آسمان سعودی عبور کنند. سازش‌گرایی سعودی با اسرائیل، از این منظر قابل توجه است که بسیاری از گروه‌های سیاسی در جهان اسلام، گرایش‌ها و همکاری‌های مشترکی در مقابله با دشمنان مشترک دارند. در واقع، بسیاری از جنبش‌های اسلامی، آزادی قدس و فلسطین از اشغالگری اسرائیل را به‌عنوان بخشی از هویت خود می‌دانند و گروه‌های بسیاری که برای این هدف شکل گرفته‌اند یا قبله‌نمای سیاسی و عملیاتی خود را در این جهت تنظیم کرده‌اند. از این رو، حرکت هر کدام از کشورها و حکومت‌ها؛ از جمله عربستان به سوی سازش سیاسی با اسرائیل، می‌تواند ملت‌ها و گروه‌های مخالف را تقویت کند. بدین ترتیب، می‌توان گفت؛ آینده عمومی اسلام سیاسی سلفی، وهابی، تکفیری، تا حدود زیادی به کم و کیف تطور و دگرگونی آن در عربستان بستگی دارد.

چالش‌های اسلام سلفی، وهابی، تکفیری

تحولات و تغییرات در زمینه‌های فکری و عملی قرائت‌های رقیب؛ از جمله اسلام سیاسی شیعی - ولایی در ایران، اخوانی در ترکیه، مصر و قطر، از چالش‌های فراروی اسلام سیاسی سلفی، وهابی، تکفیری در عربستان به‌شمار می‌روند. اسلام سیاسی، به قرائت سعودی که خود را اسلام راستین‌گرا و صاحب مشروعیت جغرافیای پیدایش می‌داند، رشد و نمو قرائت‌های دیگر را به زیان خود می‌پندارد و در این مسیر می‌کوشد با بهره‌گیری از قدرت نفت - دلار، توسعه ایدئولوژی وهابی و تضعیف و یا جلوگیری از گسترش نفوذ رقبا در منطقه، با توسل به جنگ، حمایت از تروریسم و کنار زدن مقامات سیاسی مخالف یا واگرا در کشورهای هدف، قدرت خود را تثبیت و توسعه دهد. مردم‌سالاری، با شیوه‌های بومی در ایران و ترکیه - با وجود کاستی‌ها - تهدیدی برای قرائت وهابی - قبیله‌سالارانه از حکومت، شریعت و سیاست در عربستان است. پیامدهای توجه جهانی به انرژی‌های جایگزین سوخت‌های فسیلی، در میان‌مدت و بلندمدت، از دیگر چالش‌های پیش روی حاملان اسلام سیاسی سلفی، وهابی و تکفیری است. بخش عمده‌ای از قدرت کنونی این‌گونه از اسلام سیاسی، به قدرت پترو دلار وابسته است. پیامدهای ناشی از جنگ روسیه - اوکراین، حرکت جهانی به سمت انرژی‌های جایگزین را تسریع کرده است.

سومین موضوع، شتاب تحولات فناورانه است. هرچند محمد بن سلمان، در برنامه ۲۰۳۰ بر آن است، با شهر نیوم و به‌کارگیری فناوری‌های نو غربی، نمونه‌ای از استخدام فناوری‌های جایگزین آینده را در عربستان نمایش دهد؛ اما این برنامه نیز به دلارهای نفتی وابسته است. علاوه بر این، توسعه فناوری‌های نوین ارتباطاتی، هم تناقض‌های حکومت نفرسالارانه با

دموکراسی‌های مبتنی بر رأی مردم را بیش از پیش، جلوی چشم نسل‌های جدید در عربستان نشان می‌دهد و مطالبات دموکراتیک را در بین جوانان و زنان افزایش داده است. حکومت آل سعود، تحت فشار مجموعه‌ای از این چالش‌ها، اقدام به تضعیف جایگاه حاملان و قاریان رسمی وهابیت کرده و برای جذب فناوری و توسعه اقتصاد غیرنفتی مبتنی بر گردشگری، ضوابط شرعی را کم‌رنگ نموده است. سیری تدریجی، ولی مؤثر که سکولاریسم پنهان حکومتی را به سکولاریسم آشکار، ولی کنترل شده تبدیل می‌کند.

نتیجه‌گیری

سلفی‌گری، یک پدیده جاری در جهان اسلام است و با وجود ناکامی‌های وهابیت و جریان‌های افراطی آن، ظرفیت‌های متعددی برای اثربخشی در میان نخبگان و توده دارد. این پژوهش، با هدف شناسایی نیروهای پیشران شکل دهنده آینده اسلام سیاسی سلفی - وهابی - تکفیری در افق (۲۰۳۰ م) انجام گرفته است. مطابق با یافته‌ها، مشخص شد که چهار پیشران «بحران‌های اجتماعی و هویتی»، «تشدید بستگی فضای سیاسی و بازشدگی فضای فرهنگی اجتماعی»، «رابطه با آمریکا»، و «پایان درگیری‌ها در عربستان به نفع محمد بن سلمان»، بالاترین اجماع و اهمیت را از نظر خبرگان در تحلیل آینده اسلام سیاسی سلفی - وهابی - تکفیری در عربستان کسب کردند. بدین ترتیب، روندهای احتمالی آینده اسلام سیاسی سلفی - وهابی - تکفیری در عربستان را در افق ۲۰۳۰ م، این‌گونه می‌توان عنوان کرد:

روند خوش‌بینانه

آل سعود، قدرت بلامنازع خود را حفظ و توسعه می‌دهد. محمد بن سلمان، ولیعهد کنونی، با کمترین مشکل به پادشاهی می‌رسد و رقبا را از پیش رو بر می‌دارد. درآمدهای نفتی، همچنان پشتوانه اصلی سیاست داخلی و خارجی آل سعود خواهد بود و معارضان داخلی، با توجه به ثروت توزیعی دلارهای نفتی، فرصت زیادی برای جلب توجه توده مردم به مسائلی؛ چون آزادی بیان، عقیده و مطالبه دموکراتیک نخواهند داشت. آمریکا، با در نظر گرفتن مصالح و منافع خود در منطقه، به حمایت از آل سعود ادامه خواهد داد و موجب خواهد شد، هژمونی سیاسی اقتصادی عربستان بر کشورهای عربی پیرامونی، گسترش یابد.

روند بدبینانه

با مرگ ملک سلمان، شاه سعودی، رقبای تخت سلطنتی به مبارزه با محمد بن سلمان، ولیعهد کنونی خواهند پرداخت. برادرهای شاه سعودی و عموزاده‌های محمد بن سلمان، به‌عنوان اولین نسل از نوادگان سعود، به جدال قدرت پرداخته و چنددستگی در درون آل سعود، موجب تضعیف حاکمیت سعودی بر مردم عربستان خواهد شد. آمریکا با در نظر گرفتن مسائل حقوق بشری، از حمایت مطلق از آل سعود دست برمی‌دارد و قبیله سعودی، مجبور می‌شود، به مطالبات دموکراتیک نسل جدید گوش دهد و نظام انتخاباتی را برقرار سازد.

روند محتمل

تحولات فناوری ارتباطاتی و به تبع آن، آگاهی و ارتباط هرچه بیشتر نسل جوان با دنیای خارج، واگرایی هرچه بیشتر بین آل الشیخ و آل سعود، کاهش نقش نفت در اقتصاد عربستان و نیاز به اقتصاد متنوع؛ از جمله مبنی بر گردشگری مذهبی و غیرمذهبی، موجب کاهش غلظت شریعت در سپهر سیاسی عربستان می‌شود و مطالبه دموکراسی و وجوه جمهوری را در این کشور بالاتر خواهد برد. اگر بن سلمان، بتواند از سد عموها و عموزاده‌ها بگذرد و بر صندلی شاهی بنشیند، برای تثبیت اوضاع، به آزادسازی بیشتر اجتماع بر پایه خواسته‌های زنان و نسل جدید و اصلاحاتی در درون جامعه سعودی مجبور خواهد شد. اصلاحاتی که هرچند ناشی از نیازهای عینی آل سعود برای بقاست؛ اما مشروعیت آن را در ادعای رهبری دینی جهان اهل سنت خدشه‌دار خواهد کرد. این مسئله، همچنین موجب بازتولید گروه‌های سلفی تندرو خواهد شد. همچنین پیشبرد و اجرایی‌سازی سند چشم‌انداز ۲۰۳۰ و به نتیجه رساندن شهر فناوری نئوم و اتکای هرچه بیشتر به اقتصاد گردشگری، بافت فرهنگی و سنتی عربستان را به تدریج دگرگون خواهد کرد. این دگرگونی‌ها، در صورت درهم‌آمیزی، با توان اقتصاد مبتنی بر نفت و یا کاهش حمایت امریکا از حکومت آل سعود، جایگاه و اثرگذاری اسلام سلفی وهابی را در عربستان هرچه بیشتر به حاشیه خواهد برد. ناتوانی در اتمام جنگ یمن، به نفع متحدان سعودی و احتمال موفقیت انصارالله در تثبیت قدرت سیاسی خود در صنعا، شکست سیاست خارجی واضحی در عربستان خواهد بود. بدین ترتیب، روندهای احتمالی اسلام سلفی - وهابی سعودی در عربستان بدین شرح است:

الف. تغییر یک نوع رویه اعتدال‌گرایانه و کاهش غلظت شریعت در اجتماع

ب. اسلام وهابی، همچنان آلت دست دولتمردان سعودی باشد و به اعمال و اجرای سیاست‌های اعلانی آن‌ها پردازد.

یافته نهایی تحقیق و رصد نشانه‌ها (سیگنال‌ها)، حاکی است؛ سعودی، ضمن استفاده ابزاری از وهابیت، به‌طور روزافزونی از تأثیر دین در سیاست خواهد کاست.

کتابنامه

- ابراهیم علی، حیدر. (۱۹۹۹). التيارات الاسلاميه و قضيه الديمقراطيه. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربيه.
- اسپوزیتو، جان. (۱۳۸۲). انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن. (مترجم: محسن. مدیرشانه‌چی) تهران: باز.
- اسپوزیتو، جان سان، تامارا. وول، جان. (۱۳۹۵). دولت و جنبش‌های اسلامی معاصر: (اسلام و دموکراسی پس از بهار عربی). (علیرضا. سمیعی اصفهانی، محمد. حاجی‌پور، مترجم)، تهران: نگاه معاصر.
- آدمی، علی، مرادی، عبدالله. (۱۳۹۴). چیستی افراط‌گرایی در اسلام سیاسی: ریشه‌های هویتی و کنش‌هنجاری. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۵(۳): ۴۳-۴۵.
- بابی، اس، سعید. (۱۳۹۱). هراس بنیادین؛ اروپامداری و ظهور اسلام‌گرایی. (مترجم: غلامرضا. جمشیدی‌ها، موسی. عنبری) تهران: دانشگاه تهران.
- بهروز لک، غلامرضا. (۱۳۸۵). اسلام سیاسی و جهانی شدن. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۱۱(۳): ۱۴۸-۱۶۷.
- پایا، علی، برادران شرکا، حمیدرضا. طباطبایی س.م. و همکاران (۱۳۸۶). پامفا ۱۴۰۴ نخستین گام در آینده‌نگاری ملی. رهیافت، ۱۷(۴۱): ۱۴-۲۲. بازیابی از https://rahyaft.nrisp.ac.ir/article_13453.html
- پوراحمدی میبیدی، حسین، ذوالفقاری، عباس. (۱۳۹۴). انواع مدل‌های اسلام سیاسی و تعامل آن‌ها با سیاست جهانی، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۶(۴۱): ۲۸-۳۰.
- حسینی‌زاده، سیدمحمدعلی. (۱۳۹۵). اسلام سیاسی در ایران، قم: دانشگاه مفید چاپ سوم.
- خان‌محمدی، یوسف (۱۴۰۰). آینده اسلام سیاسی. تهران. رساله دکتری. دانشگاه علامه طباطبایی خواجه‌سروی و همکاران، غلامرضا. (۱۳۹۰). بیداری اسلامی در گستره سیاست جهانی. تهران: دانشگاه امام صادق(ع)، چاپ اول.
- روا، اولیور. (۱۳۷۸). تجربه اسلام سیاسی (شکست اسلام سیاسی). (مترجم: محسن. مدیرشانه‌چی، حمیدرضا. مطیعی امین) تهران: الهدی.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۹۱). کاوشی در فقه. جلد ۱، مدرسه نواب مشهد: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- شهیدی، فرزانه. (۱۳۹۲). سلفیه سوریه بین اصلاح و تکفیر. مطالعات راهبردی جهان اسلام، ۱۴(۵۴): ۱۴۷-۱۷۶.
- غریب رضا، حمیدرضا. (۱۳۸۹). منتقدان جدید سلفی‌گری. بازیابی در بازیابی: ۱۳۹۸/۵/۵، از صفحه شخصی غریب رضا حمیدرضا:

<http://www.gharibreza.com/Portal.aspx?pid=71243&Cultcure=Persian&CaseID=32077>

فتوحی مهربانی، باقر؛ کلاتری، محسن؛ رجایی، سیدعباس. (۱۳۹۵). شهر خلاق و شاخص‌های شهر خلاق ایرانی. جغرافیا (فصلنامه علمی-پژوهشی انجمن جغرافیای ایران) ۱۴(۵۱): ۱۰۱-۱۱۸.

فرمانیان، مهدی. (۱۳۹۵). سلفی‌گری معاصر (جلد ۱). قم: زمزم هدایت.
 فوزی، یحیی. (۱۳۸۹). گونه‌شناسی فکری جنبش‌های اسلامی معاصر و پیامدهای سیاسی-امنیتی آن در جهان اسلام. مطالعات راهبردی، ۱۳(۴): ۱۶۱.
 قادری، حاتم. (۱۳۸۹). اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران. تهران: سمت.
 گوردون، آدام. (۱۳۹۲). فهم آینده، بازشناسی روندهای موثر بر تصمیم‌گیری بهتر. (ط. واعظی، مترجم). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
 مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور. (۱۳۹۷). پایلوت آینده‌نگاری مناسب‌ترین فناوری‌های ایران ۱۴۰۴. تهران: بازیابی از پامفا:

https://rahyaft.nrisp.ac.ir/article_13453.html

موثقی، سیداحمد. (۱۳۷۴). جنبش‌های اسلامی معاصر. تهران: سمت.
 موسوی‌نیا، سیدرضا. (۱۳۹۸، مهر). آینده‌پژوهی (امتداد حال) و کاربست نظریه‌های روابط بین‌الملل. فصلنامه علمی رهیافت‌های سیاسی و بین‌الملل، ۱۱(۱): ۱۵۶-۱۷۷.
 نصر، سیدحسین. (۱۳۷۴). جوانان مسلمان و دنیای متجدد. (مترجم: مرتضی. اسعدی). تهران: طرح نو.

References

- Adami, Ali., & Moradi, Abdullah. (2014). What is extremism in political Islam: identity roots and normative action. *Islamic World Political Research Quarterly*, 5 (3): 43-45. (in Persian).
- Al-Saif, T. (2014, july-september). Political Islam in Saudi Arabia. *Contemporary Arab Affairs*, 7(3), 398-420. available at: <https://www.jstor.org/stable/48600104>
- Babi.S, Saeed. (2011). fundamental fear; Europeanism and the rise of Islamism. (Translator: Gholamreza. Jamshidiha, & Musa. Anbari,) Tehran: University of Tehran. (in Persian).
- Behrouzlak, Gholamreza. (2004, March). Islamism and the inadequacy of western analysis. *Zamane*, 1(31): 148-169.(in Persian).
- Duran, Burhanettin., & Yilmaz, Nuh. (2013) *Islam, Models and Middle East: The New Balance of Power following the Arab Spring*. available at: <http://sam.gov.tr>: <http://sam.gov.tr>
- Ebrahim Ali, Haider. (1999). *Al - Tiyyarat al-Islamiyyah and Al-Democracy Theorem*. Beirut: Al-Wahda Al-Arabiya Center for Studies. (in Persian).
- Esposito, John. (2003). *Iranian revolution and its global reflection*. (Mohsen. Madireshanechi, translator) Tehran: Baz. (in Persian).

- Esposito, John, Sun, Tamara, & Wool, John. (2015). Contemporary Islamic government and movements: (Islam and democracy after the Arab spring). (Alireza. Samii Esfahani, & Mohammad. Hajipour, translator) Tehran: Contemporary view p. 34. (in Persian).
- Farmanian, Mehdi. (2015). Contemporary Salafism (Volume 1). Qom: Zamzam Hedayat. (in Persian).
- Farouk, Yasmine; J. Brown, Nathan. (2021, June 07). Islamic Institutions in Arab States: Mapping the Dynamics of Control, Co-option, and Contention Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace. available at: <https://carnegieendowment.org/2021/06/07/islamic-institutions-in-arab-states-mapping-dynamics-of-control-co-option-and-contention-pub-84647>
- Fatuhi Mehrabani, Bagher., Kalantari, Mohsen., & Rajaei, Seyed Abbas. (2015). Creative city and indicators of Iranian creative city. Geography (scientific-research quarterly of the Iranian Geography Association), 14(51): 101-118. (in Persian).
- Fawzi, Yahya. (2010). Intellectual typology of contemporary Islamic movements and its political-security consequences in the Islamic world. Strategic Studies, 13(4), 161. (in Persian).
- Fuller. E. Graham. (2002). The Future of Political Islam. Foreign Affairs, 81 (2): 48-60
- Ghadery, Hatem. (2010). Political thoughts in Islam and Iran. Tehran: Side. (in Persian).
- Gharibreza, Hamidreza. (2010). New critics of Salafism. Retrieved on: 5/5/2018, from Gharibreza Hamidreza's personal page: <http://www.gharibreza.com/Portal.aspx?pid=71243&Culture=Persian&CaseID=32077>. (in Persian).
- Gordon, Adam. (2012). Understanding the future, recognizing trends affecting better decision making. (T. Vaezi, translator) Tehran: Research Institute of Strategic Studies. (in Persian).
- Hosseinzadeh, Seyyed Mohammad Ali. (2015). Political Islam in Iran. Qom: Mofid University, third edition. (in Persian).
- Janin, Hunt, & Kahlmeyer, Andre. (2008). Islamic Law: The Sharia from Muhammad, s Tim to Present. در Islamic Law: The Sharia from Muhammad, s Tim to Present. North Carolina, US: McFarland and Co. Publishers, p.79.
- Khaje Sarvi et al., Gholamreza. (2011). Islamic awakening in the scope of global politics. Tehran: Imam Sadeq University (AS), first edition, pp. 42-3.
- Khanmohammadi, Yousef. (2021). The future of political Islam. Tehran. Ph.D. Thesis. Allameh Tabataba'i University.
- McLean, I. (2000). The Concise Oxford Dictionary of Politics. London: Oxford University Press.
- Movasaghy, Seyed Ahmad. (1995). Contemporary Islamic movements. Tehran: Side. (in Persian).

- Mousavinia, S. (2018, September). Future research (present tense) and the application of international relations theories. *Scientific Quarterly of Political and International Approaches*, 11(1). Pp.156-177. (in Persian).
- Nasr, Seyyed Hossein. (1995). *Muslim youth and the modern world*. (Translator: Morteza. Asadi) Tehran: New design. (in Persian).
- Paya, Ali Brothers of partners, Hamidreza. Tabatabaei S.M. |& colleagues (2007). Pamfa 1404, the first step in national foresight. *Approach*, 17(41): 14-22. Retrieved from https://rahyaft.nrisp.ac.ir/article_13453.html.
- Pourahmadi Meybodi, Hossein., & Zulfiqari, Abbas. (2014). Types of models of political Islam and their interaction with world politics. *Political and international approaches*, 6th year, number (41), pp. 28-30. (in Persian).
- Reese, T.) 2017, feb 23). Saudi Arabia, from the past into the future. Retrieved on: FAITH AND JUSTICE: <https://www.ncronline.org/blogs/faith-and-justice/saudi-arabia-past-future>
- Roa, Oliver. (2008). The experience of political Islam (the failure of political Islam). (Translator: Mohsen. Madireshechi, & Hamidreza. Matiei Amin) Tehran: Al-Hadi. (in Persian).
- Safavi , S., & Ghaderi , S. (2021)The Impact Of Petro Islam On Saudi Arabia's Regional Policies In The Horizon Of 2035. *FUNDAMENTAL AND APPLIED STUDIES OF THE ISLAMIC WORLD*, 3. available at: <http://journal.iiwfs.com/>
- Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2016). *Research Methods for Business Students* (7th edition). Harlow: Pearson.
- Scientific Policy Research Center of the country. (2017). Pilot foresight of the most suitable technologies in Iran 1404. Tehran. Retrieved from <https://nrisp.ac.ir/fa/portfolio>. (in Persian).
- Shahidi, Farzan. (2012). Syrian Salafism between Reformation and Takfir. *Islamic World Strategic Studies*, Year.14, No. 54. (in Persian).
- Sobhani Tabrizi, Jafar. (2011). *An exploration of jurisprudence*. Volume 1, Nawab School of Mashhad: Institute of Imam Sadiq (peace be upon him). (in Persian).